

культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький арсенал» . - Вид. 2-ге, допов. – Нікополь, 2010 . – С. 2.

2. Карелин И. Материалы для истории Запорожья: Никополь // Записки Одесского общества истории и древностей . – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 536.

3. Так само.

4. Коваленко Д.А., Передерий С.П., Шамрай Г.Ф. Акт обследования иконы-ставротеки Никопольского Гос. краеведческого музея от 15 нояб. 2000 г. – С. 1-2.

5. Так само. – С. 2-3.

6. Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.) Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу : Ч. I; Ч. II. – К: Веселка, 1995. - 447 с.: іл., С. 280-282.

Яніна Діденко (Чигирин), учений секретар
Національного історико-культурного заповідника "Чигирин"
Надія Кукса (Чигирин), старший науковий співробітник
відділу "Суботівський історичний музей" Національного
історико-культурного заповідника "Чигирин"

Родовий масток Хмельницьких - Суботів в "Мандрівках історично-археологічних по Україні" Ф. Равіта-Гавронського

Суботів та його багата історія завжди привертала до себе увагу істориків, письменників, поетів та художників. Захоплюючись його минулим, вони приїздили до нього. Знаходячись під враженням від побаченого, залишали описи своїх подорожей, створювали поетичні, прозові та малярські твори.

В різний час протягом XIX – початку XX ст. Суботів відвідували Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров, П.Чубинський, Д.Дорошенко та інші.

Серед небайдужих до історії Суботова був і польський історик та письменник Францішек Равіта-Гавронський.* Він цікавився польсько-українськими відносинами у XVII–XVIII ст., що і стало причиною його подорожі по історичних місцях, пов'язаних із козацтвом: "Через те, що для праці моєї про козацчину бажано познайомитися з топографією місцевостей історичних з часів воєн козацьких, вирішив відвідати одну за одною ті принаймні, яких до цього часу не знав..." [6, 55]. Її опис був вміщений у щомісячному додатку до "Газети Львовської" № 29 за 1901 р. - "Путівнику науковому та літературному" під назвою "Мандрівки історично-археологічні по Україні".

Під час подорожі автор відвідав декілька населених пунктів Чигиринщини: Чигирин, Боровицю та Суботів.

Окремий розділ "Мандрівок..." Ф.Равіта-Гавронський присвятив Суботову. Історик подорожував звивистою дорогою, що проходила попід Замковою горою в Чигирині. Свого часу нею до Суботова подорожував і Тарас Шевченко. Відомий його малюнок "Чигирин з Суботівського шляху" (1845 р.). Через деякий час мандрівники виїхали на прямий шлях або, як

говорили в даній місцевості, принаймні, до 70-х років ХХ ст., ”на степ”. Кілометрів зо два дорога пролягала по рівнинній місцевості до V-подібної розвилки, де розгалужувалася в напрямках Фундуклівки та Суботова.

Звернувши на суботівський шлях, справа можна було побачити яр під назвою Якимашина, зарослий вишняком. Варто зазначити, що вказаний шлях проходив по горбистій місцевості, де постійно чергувалися спуски та підйоми. Ця обставина значно затруднювала шлях. Особливо виснажливим, навіть нескінченним, видавався він міським мешканцям.

Після недовготривалого спуску подорожні знову піднімалися вгору до Свищового яру. Далі доводилося проїжджати Дундукове провалля, звідки дорога піднімалася круто вгору і спускалася до річечки, яка брала початок з джерел, що знаходилися на схилі Камінної гори, складеної, як і Замкова гора в Чигирині, з каменю пісковика. Підніжжя цієї гори постійно було покрите кам’яними брилами та уламками каменю різної форми, розмірів та кольору – здавна тут добували камінь для місцевих потреб.

Схил пагорба був зрізом водоносного горизонту, і джерела тут знаходилися, за словами місцевого старожила Ряднини Івана Івановича, 1936 р.н., який в 30-50-х роках проживав на цьому кутку, буквально на кожному кроці, де тільки не копнеш. Місцина, в якій спостерігалася їх скупчення, носила назву “Джерела”.

Селянами постійно використовувалися для добування питної води 10 джерел, згруповані по два джерела на відстані до 100 метрів. Окремі з них були досить потужними.

Далі дорога тягнулася довгим глибоким яром, який розрізала річечка. По обидва боки струмка здавна будувалися селяни. Куток існує до цього часу, носить назву, як і в часи подорожі історика Зарічечка. В першій чверті ХХ ст. через річечку селяни проклали місток.

Подорожній міг бачити місце впадіння струмка в річку Тясмин, яке місцеві мешканці назвали Тирлом. Це заболочена місцевість, куди здавна зганяли для випасання - “тирлували” череди корів чи отари овець.

Цікаво, що далі дорога до центральної частини Суботова пролягала, можливо, повз колишні слободи, тому що певні її відрізки носили назви власників слобід. Адже згідно з люстрацією за 1789 р., в Суботові нараховувалося 89 хат і 10 слобід [5, 323]. Безперечно, частина з них могла бути осаджена на зручній місцевості вздовж тясминського берега.

Отже, далі Равіта-Гавронський прямував через Пушкареве, Марочкове, Касьяни, Яремівку.

Доїхавши до так званого Попадиного, справа міг бачити густонаселений куток Суботова – Оболонь або Оболоню – заплаву Тясмина. Подібна назва мала місце чи не в кожному населеному пункті України. Так називали місцевість, яка час від часу підлягала затопленню.

Після Попадиного дорога вела через куток Донівку повз Свято-Михайлівську церкву до Козацького майдану – тодішнього та й теперішнього центра села [4].

Відрізок шляху від Свято-Іллінської церкви до містка через річку Субу в напрямку до Козацького майдану в народі називали “Мурованкою”, хоча про тверде покриття дороги тоді годі було й мріяти. Назва походила від однієї з локальних назв храму – через те, що була вимурувана з каменю та цегли, усипальницю Богдана Хмельницького інколи звали, а дехто називає і досі, “Мурованкою”.

Під час знайомства із храмом історика розчарували невеликі розміри його внутрішньої частини. Проте нічого незвичного тут немає, адже Свято-Іллінська церква зводилася як дворовий або замковий храм, покликаний задовольняти духовні потреби гетьмана та його найближчого оточення, гостей, а не для великої кількості мирян.

Ф.Равіта-Гавронського вразив стан, в якому знаходилася церква Святого Пророка Іллі в Суботіві. Дійсно, за архівними матеріалами та малюнком К.Пржичиховського 1861 р., Свято-Іллінська церква, яка на той час вже майже 70 років носила статус другорозрядного цвинтарного храму, перебувала в катастрофічному стані. Варто уточнити, що перед реставрацією 1862–1969 років споруда була покрита не соломною, а тесом – дошками, які отримували шляхом розколювання колоди навпіл за допомогою клинів з наступним обтешуванням. Для виготовлення тесу зазвичай використовувалися соснові дошки.

З властивою його перу іронією, автор подорожніх заміток слушно зауважує, що прибудована цегляна галерея спотворила середньовічну архітектуру храму. Залишається лише здогадуватися, чим було викликане прийняття рішення про спорудження прибудови, адже в проектно-кошторисній документації про наміри будувати це приміщення немає жодного натяку [7]. Висловлюємо припущення, що таким чином інженери-будівельники намагалися забезпечити вентилявання приміщення храму. Адже первісна система вентиляції, яка, безперечно, мала місце при спорудженні храму, з часом була пошкоджена. Дане припущення ґрунтується на тому, що після знесення прибудови в 70-х роках ХХ ст. в приміщенні церкви почали пліснявіти стіни, предмети релігійного культу з дерева, тканини, паперу, чого не спостерігалось за часів існування галереї. Це негативне явище попри всі зусилля цілих поколінь реставраторів, на жаль, не вдалося усунути дотепер.

Проте, попри неприхований сарказм і властиву більшості польських істориків минулого зверхність щодо українських старожитностей, знаходимо цінні відомості, насамперед, щодо внутрішнього наповнення усипальниці Богдана Хмельницького. Описи пана Францішека виявилися настільки детальними, що в поєднанні з відомостями, вміщеними в епістолярній спадщині Марка Грушевського [8, арк.69-129], дають змогу чітко уявити інтер'єр храму кінця ХІХ- початку ХХ ст., чого, за браком інформації, не було можливості зробити раніше.

Прикро усвідомлювати, що в неприкрито-зневажливому описі католиком занедбаного стану частини церковного начиння православного храму

проглядається, насамперед, відношення настоятеля храму та й самих парафіян до святої обители. Їдкі зауваження польського історика знаходять підтвердження в тодішній церковній документації [3, 138-138]. Більше того, подібну ситуацію навіть незаангажовані подорожні можуть спостерігати і в наш час.

"Мандрівки історично-археологічні по Україні" містять цінні відомості з історії Суботова кінця XIX-початку XX ст., що становить особливий інтерес для сучасних дослідників. Характерною особливістю подорожніх заміток Ф.Равіти-Гавронського є неприховане бажання показати стан збереження козацьких старожитностей крізь призму власної оцінки діяльності гетьмана Богдана Хмельницького.

Оригінальний текст "Мандрівок..." написаний польською мовою. Дана стаття являє собою переклад із максимальним наближенням до оригіналу та намаганням зберегти авторський стиль викладу, мовні звороти, правопис власних назв та пунктуацію. Скорочення розкриті в квадратних дужках.

Мандрівки історично-археологічні по Україні. Суботів

Бути у Чигирині, і не оглянути Суботова, було б це все одно що бути у Римі, і не бачити Ватикану.

Говорять, що Суботів на 7 верст віддалений від Чигирина, але спробуйте ті 7 верст проїхати! "На поганому коні – як говорить Українець – буде 14". Маючи присмак з подорожі моєї попередньої прагнув достатися до оцієї славетної колись садиби Богдана Хмельницького Тясмином. Виявилось однак, що річка у деяких місцях є такою мілкою, що загрожувала нам ночівля у очеретах. Науменко бажав дуже пожертвувати же свій човен, але рішився на візок.

По обіду тоді, коли вже сонце добре похилилось до заходу, вирушили в дорогу. Візок, як колись був братом рідним тих, якими попереду їхали, мілкий, малий, по-татарському збудований, на високих насадах, міг би сміливо фігурувати у якомусь музеї як знаряддя тортур людських. В кінці кінців, не було вибору; потрібно було однак таким [їхати] яким їздили усі. Вирушили тоді у подорож і [по] густо при вибоях оздобленій дорозі, ведучій над Тясмином [поїхали]. Всюди багато дерев багато зелені – сади і огороди буйні, усюди помітні вишні червоніють. Природа весела, але оточуюча її атмосфера якась сонна, тиха тиша лінощів. Їхали посеред садів важкою дорогою так важко що стільки разів зустрічалися з підводою, їдучою назустріч, [то стільки] треба було затриматись, а фурмани так довго мусили коло возів маніпулювати, аж [поки] нарешті без побоювання поламки осей – справжніх дерев'яних – можна це було минути, По довгому крученню, видобулися нарешті з низини річкової "на степ", а власне на досить і хвилясте пласкогір'я, щитом якого йшла дорога до Суботова. З правої сторони одним безперервним пасмом зелені над Тясмином тягнулися побережні осадки од Чигирина аж до Суботова. Справді лежить на цій лінії село Слободище, але так єднається з передмістям Лівобережним Чигирина, що творить з ним майже одне ціле.

З дороги Суботова не видно зовсім, бо лежить він у прибережній смузі,

зовсім так само як Чигирин розміщений, з тією тільки різницею, що тягнеться з однієї сторони Тясмину. З'їхавши із крутої гори як це тут говорять "зі степу" або "од степу", в'їхали до села доволі великим і широким ярком, серединою якого біжить струмок і у різних місцях стоять три криниці. В'їхавши до села, повернули наліво і побачили перед собою. Ціле село, яке дотепер, складалося з двох рядів будинків; одні тулилися під горою, другі тяжіли до Тясмину і збудовані були на пониззю. Щойно до центру села поселення розширяється значно і видно дві церкви: одна в низині, направо від дороги, друга - на горі. Не складно було домислити, що оця на горі є то власне та, яку у р[оці] 1651 збудував Богдан Хмельницький.

Затримавшись у підніжжя гори, окинемо оком околиці. Там де стала церква Хмельницького видніються [її] дві частини, середня центральна і вузька [дзвіниця при] дорозі в зелені. На одному пагорбі стоїть церква, на другому – двір невеликий, помешкання пароха. Прагнучи оглянути церкву, ідемо навпростець до господаря – ксьондза руського. Був у полі. Ідемо тим часом оглядати церковне кладовище у надії, що може там які сучасні [козаччини] пам'ятники знайдемо. На жаль нічого, кілька хрестів типових, з каменя побережного при ... раменах, але з початку XIX. ст. – понад це справді нічого. Церква цілком подібна до костьола з [часів] пізньої готики, з фронтомом і тильною стіною у стилі готичнім. До р[оку] 1867 була вона у суцільній руїні, дах соломою критий, затікав. У тому часі узято це до впровадження її до порядку, дзвіницю з'єднано коридором з церквою – і зроблено з гарної у задумі будови якусь дивину витягнуту і безформенну.

Дороги, ведучої од села до гори, між церквою та будинком пароха, в давнину не було.** У цьому місці справа у підніжжя гори, на якій підносився дім гетьманський, був величезний став, що з'єднувався з Тясмином, і млини Хмельницького. Нині село розляглося широко на місці ставу.*** Від дороги, дивлячись на цю гору, на якій відповідно до переказу став будинок Хмельницького, видно ще виразні кілька насипів, чи краще сказати, тераси призначені видно для встановлення гармат, маючих захищати дім, за тогочасним звичаєм на зразок замку збудований. З боку степу були також напевно батареї, але тої частини не мали можливості дослідити.

Повернувся врешті отець Кирило****, молодий парох церкви Хмельницького, через те що існувала від певного часу інша, нова, більша у центрі села [церква] і його привітності завдячити мусимо огляданням церкви. В середині її також разючі відбиваються відмінності від внутрішнього [простору] церкви православних.***** У коридорі збудованому, ведучому від дзвіниці до церкви, ряди різних святих [роботи] поганого пензля. Іконостас дуже зграбний і ладний, цілі прикрашені у різній кількості образи святих, оправлені у різьблений орнамент дерев'яний, багато золочений. Імовірно у значному часі зберігся він з часів Хмельницького і лише поновлявся. Свідчить про те його типовість, його цілість у стилі бароко XVII. і початку XVIII ст.. Типи святих не складають в цілому твердої струнності грецької, навпаки, знать на них,

не тільки з композиції але із малювання, певну м'якість римських малярів, витіснену через унію у типах святих. З правого боку іконостасу висить великий образ "Успіння", дуже гарний лише цілком занедбане малювання, у великих дірках і тріщинах, гідне відновлення, і безперечно [вміщення в] відновлену будівлю церкви. О.[тець] Кирило пожалівся, що у церкві немає жодних пам'яток, але неслухно; належить радше сказати, що пам'ятки ті не є досліджені. Оглядаючи старе дрантя церковне, знайшов у пилу і забутті кільканадцять образів Святих, на дереві мальованих, занедбаних, але сучасних безсумнівно. Взагалі, належало би всі пам'ятки тутешні сфотографувати і зробити з цього якийсь альбом Суботівський – сумних пам'яток.

У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно [так]: "тут спочива тіло Хмельницького". Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна, не більше. Не знає яким чином постала злослива і підла легенда, що Поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає. Був він сам покараний за життя ще. Можна це життя і війни цього дивного гетьмана прирівняти до урагану, який зірвавшись, не знав куди летіти, що і чие знищити по дорозі і де затриматись. Такі люди залишають по собі багато галасу, багато крові, але нічого не будують. Граючи з долею, самі стають її іграшкою. Ненависть є потужним чинником у житті народів, але потуги [її] не творчі, напевно стають гальмом у розвитку моральному, національному і політичному. Стільки теж лише [горя] принесла власному народу гучна і кривава слава, надто часто п'яного Хмеля. Не викинули Поляки труни його і праху з упевненістю [скажу]. Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна, якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні почиває – тільки ніхто до цього часу її не шукав.

Оглянувши церкву, пішов на інший пагорб, де мав стояти колись двір грізного Хмеля. Нічого немає. Дім, де мешкає о.Кирил та стайня там піднімається, де колись гуляв без пам'яті сотник Суботівський, писар війська Запорозького, пізніше щасливий гетьман України і один з найнещасливіших людей, бо ані собі ані народові щастя не здобув. На тому місці, де приймав послів московських, польських і турецьких, ростуть будяки та підносяться купи гною... Чи може бути більш трагічне закінчення життя і долі?

З великого двору Суботівського, захищеного гарматами як замок, до дня сьогоднішнього відліла лише частина мурованих фундаментів з лівого боку двору о.[тця] Кирила. Мурований дім розбирали камінь по каменю на власні потреби праправнуки тих, які камінь для будівництва в Суботівській горі лупали. Нині посеред хвилястої поверхні, порослої кропивою та гігантською листатою полиною, тут і сьогодні ледве стирчить над землею шматок муру, і як на посміховисько долі, з галасувальників, [які] купчилися біля бешкетного скандального гетьмана, [і] треба було передусім – годувати [їх] щедро. Хто порухає кількість волів і баранів, запечених в цих печях для учт, які закінчилися – несила.

Отець Кирило повторює за іншими переказ: що тут [є] підземелля, заповнені діжками золота... Ще пошуків не робив, але збирається.

Річ є характерна, на Україні, як [тільки] довга і широка [вона є] всі марять про скарби ватажків, всі тих скарбів шукають – сумна спадщина історична, деморалізуюча донині суспільство українське.

Фр.Равіта-Гавронський

* Равіта-Гавронський Францішек – польський історик і письменник. Народився 4 листопада 1845 р. в с.Степашки (нині—село Гайсинського району Вінницької обл.) Навчався у Київській гімназії, один рік—у Київському університеті. Закінчив Вищу сільськогосподарську школу в м.Дубляни (нині—місто Жовківського району Львівської обл.). Учасник польського повстання 1863–1864 років, за що був ув'язнений. Наукову і літературну діяльність розпочав у 1880-х роках. Співпрацював із "Киевской стариной", де було опубліковано низку його творів. Від 1887 – проживав у Варшаві, Львові, на Підкарпатті. Основні праці Ф.Г.-Р. присвячені історії України, зокрема козацтву і польсько-українським відносинам XVII– XVIII ст.: "Богдан Хмельницький", "Історія гайдамацьких рухів", "1863 рік на Русі". Внеском Г.-Р. у вивчення історії України є дослідження про П.Орлика, життя та творчість Т.Шевченка, публікація деяких важливих джерел з часів Національної революції 1648–1676 років. Його перу належить також кілька художніх творів на українську історичну тематику. Публіцистичні твори вміщував у часописах "Слово польське", "Газета Львівська", "Век XX", "Русь" (видавцем двох останніх і був Г.-Р.). Помер 16 квітня 1930 р. у м.Юзефув під Варшавою.

** Стосовно дороги такої ж думки дотримувався і М.Костомаров, який відвідав Суботів у травні 1872 р. Історик відзначив, що рів з південно-західного боку садиби Хмельницьких, на дні якого пролягає дорога, утворений талими водами [2, 624-625].

*** На ставищі знаходився згадуваний нами куток Оболонь, який проіснував до 1959 р. – часу проведення комплексних меліоративних робіт, в процесі яких Тясмин змінив своє русло, болотиста місцевість була осушена, мешканці кутка відселені в інші частини села.

**** Йдеться про настоятеля храму Кирила Шараєвського, призначеного після смерті його попередника І.Грабовського в 1899 р.

***** Щодо можливості збереження первісного іконостасу, тут автор помиляється. Згідно відомостей, вміщених в "Метрике для получения верных сведений о древне-православных храмов Божих, зданий и художественных предметов с.Субботово Чигиринского уезда», складеній вчителем церковно-прихідської школи О.Татаровим у 1888 р., первісний іконостас часів Б.Хмельницького було вивезено до Медведівського Свято-Миколаївського монастиря наприкінці XVIII ст., новий встановлено лише в 1824 р. Дійсно, іконостас виконано з дотриманням барочних традицій на високому художньому рівні.

На основі старовинної світлини 1888 р., прикладеної до "Метрики...", С. Кілесом розроблено іконостас храму, установлений в 1995 р. [1, 103], демонтований 2006 р.

Література

1. Кілессо С. Архітектурні і мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000.
2. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1989.

3. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006.

4. Матеріали польових досліджень авторок. – Розповідь Ряднини Івана Івановича, 1936 р.н., мешканця с.Суботова Чигиринського району Черкаської області.

5. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007.

6. Rawita-Gawronski Fr. Wycieczki historyczno-archeologiczne po Ukrainie // Przewodnik naukowy s literacki. Dodatek miesięczny do "Gazety Lwowskiej". – 1901. - Rocznik XXIX.

7. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 491, оп.75, спр.86.

8. ЦДІАК України. - Ф.1235, оп.1, спр.291. - Листи Грушевського Марка (двоюрідний брат*) почато 1 квітня 1891 - закінчено - січень 1912 (лист від 27 лютого 1899), арк. 69-129.

* Марко Федорович Грушевський доводився Михайлу Сергійовичу чотириюрідним братом.

Надія Кукса (Суботів), старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Свято–Іллінська церква в Суботіві в «Описаних благочестивих заграничних в Короне Польской» Мельхіседека Значка–Яворського

Унікальна пам'ятка середньовічної архітектури - Свято–Іллінська церква - попри свою насичену подіями історію має досить бідну джерельну базу.

Відомості, відслідковані на сьогодні, що стосуються обставин та часу закладення храму, його функціонування за козаччини, є здебільшого побіжними, а тому непослідовними і суперечливими. На сьогодні одним з найбільш ранніх і досить об'єктивних першоджерел з історії церкви вважаємо відомість «Описаних благочестивих заграничних в короне Польской», укладену ігуменом Свято–Троїцького Пустинного Мотронинського монастиря ієромонахом Мельхіседеком у вересні 1767 р., де знаходимо відомості щодо храму станом на 1762 р. Документ, що становить опис трьох протопопій – Чигиринської, Мошенської, Смілянської, було підготовлено на прохання поборника православної віри Георгія Кониського для подання до Варшавського сейму.

Відомості про Свято–Іллінську церкву увійшли до розділу „Описаніе староства и протопопіи чигринской благочестивых церквей къ епископіи переяславской издревле принадлежащих”. Документ містить унікальну інформацію про час побудови храму та рукопокладення його настоятелів, його єпархіальну приналежність. Роком закладення храму Мельхіседек вважає 1651 р. Оскільки відсутня будь-яка інформація щодо року закладення та освячення храму, цю дату й стали називати роком його спо-рудження дослідники середньо-вічної архітектури початку XIX–XX ст., вважаючи, що церква зводилася протягом 1651–1656 років.

Як бачимо, ігумен володів інформацією стосовно настоятелів храму починаючи лише з 90–х років XVII ст., коли 1694 р. преподобним київським архієпископом Варлаамом Ясинським, пресвітером церкви, був посвячений Ієремія Кірук.